

החינוך

דו-ירחון לדברי פדגוגיה ופסיכולוגיה

יוצא לאור על ידי הסתדרות המורים בישראל

תוכן הענינים

עיון ביצירתו של ש"י עגנון

עמוד	
113	צביון הלשון ב"אגדת הסופר" — זושא שפירא
121	"עם כניסת היום" לש"י עגנון — יעקב בהט
128	דרכי עיצוב הגיבור ב"תמול שלשום" — חביבה יונאי
135	שינויים בלשונו של עגנון בנוסחי "תמול שלשום" — ד"ר יעקב מנצור
143	דמות הילד בכמה מסיפורי עגנון — נחמה ניר
147	למהות השתיקה של גבורי עגנון — דב לנדאו
152	הדים למאורעות הזמן ביצירת ש"י עגנון — יוסף שה-לבן
155	מדרש-עגנון — ישראל מ. תא-שמע
163	מעשה במטרוניטא אחת — דינה שטרן

דרכי הוראה בסיפורי ש"י עגנון

172	ש"י עגנון בביה"ס היסודי — מאיר וייל
179	יצירות עגנון בביה"ס התיכון — אשר א. ריבלין
186	העמקה בלשון סיפורי עגנון — יונה פרנקל
	מגמות בביקורת על יצירת ש"י עגנון ומשמעותן
195	להוראת יצירותיו — יהודה פרידלנדר
199	הוראת הסיפור "פרנהיים" לעגנון — מלכה שקד
207	עגנון ושיגרת הוראת הספרות — מאיר ארליך וצבי אביאל

החינוך בתפוצות

213	על חינוך יהודי והזדהות קבוצתית — ד"ר ליאון ס. פרץ
218	אשליות? ... — דוד הרדן
222	שעות מיפנה בחינוך היהודי בבואינוס-איירס — נפתלי יעקב הבר
224	ארץ-ישראל בתקופת המקרא

סקירת ספרים

	מורה לתניך קורא בספרה של ד"ר נחמה לייבוביץ, "עיונים בספר בראשית" / אהובה רון ;
	ידע-עם של עדות המזרח / דוד בנבישתי ; אמיתו של איש החינוך / ירון פולני ;
227	"דיני חינוך" לרות סטנר / דוד אלוני

היצירים בחוברת, מעשה ידי דן ארנוג, הועתקו מספרן של ח. נמליך וד"ר צ. דנין
 "אצותיים בישראל", הקיבוץ המאוחד, תשכ"ה. ברשות המחברות, ועל כן נתונה

להן תודת המערכת.

למהות השתיקה של גיבורי עגנון

(לפי "ספור פשוט" ו"אורה נטה ללון")

הם. כאשר שיחה מגיעה לגילוי של חוסר הקשר אין אפשרות להמשיך, או יותר נכון אין משמעות להמשיך השיחה, וע"כ צורת הביטוי ההולמת ביותר היא השתיקה.

הסיבות הנפשיות לשתיקה אצל עגנון מגוונות ביותר. מצאנו את צירל הורוביץ שהגיבה לדבריה התמימים של בלומה, שבאה אליה כמו אל קרוב וגואל, בשתיקה: „קמצה צירל פיה ושתיקה”² אולם דבריה של בלומה מזמינים תשובה לבבית. חסרונה של תשובה-לבבית מרמז לקורא מה בעצם תשובתה של צירל. אחד מיתרונותיה של הפרוזה לעומת הדרמה היא באפשרות הרחבה שהיא נותנת למחבר להוסיף הערותיו על הדיאלוג. ההערה כאן מצרפת אל שתיקת צירל את תנועת הפה. בעצם יש לה לצירל מענה, אלא שלאור התמימות הרבה של הנערה בלומה אין היא מוצאת דרך לומר את דבריה. בת בעלי בתים היא ויודעת לכבד עצמה ויודעת יפה מה נאה לומר ומה לא. בדרך כלל אין צירל חסרה נימוקים המתקבלים על הדעת אפילו למעשי אכזריות, אבל כאן אין היא יכולה לומר דבר. בלשון שבה מדברת בלומה אין היא יכולה לדבר, ואילו לשונה היא אינה יפה לכאן³. עד כאן הצליחה צירל לעטוף במלים יפות את גסותה, אך דבריה התמימים של בלומה משמשים נגוד כה חריף שצירל נאלצת להשתתק. לא רק אנחנו אלא גם בלומה הבינה כך את משמעותה של שתיקה זו וע"כ השפילה עיניה ונאחזה במטל-טליה⁴. אולם כשם שיודעת צירל מתי לא לומר דבר היא יודעת גם מתי אפשר לאומרו. לאחר שבלומה הבינה כוונה, ולאחר שרמזה לבלומה מהם התנאים להשארותה, היא רומזת לה ברורות

גיבורי עגנון מצטיינים ביכולתם שלא לומר את כל מה שיש להם לומר. יש שהשתיקה נובעת לא רק מיסוד האופי של אדם שמטבעו אינו מרבה לדבר, אלא היא ביטוי למערכות נפש מסובכות הנגרמות על ידי הסיטואציה האקטואלית. רבות הן השתיקות המשולבות בדיאלוגים ולרוב הן רוויות משמעות. שיחה שאינה אלא שיחה למחצה שבה צד אחד אינו מגיב על דברי חברו יוצרת מתח שמקורו בחוסר השלימות. בשיחה כתיקונה באה שאלה ותשובה בצידה. אולם שאלה התלויה בלי תשובה משאירה ספיקות לגבי המתרחש בקרב הדמות השותקת. ספק זה קיים לא רק אצל בן שיחו של השותק, אלא גם אצל הקורא. הספק הזה פירושו לכאורה שהתשובה יכולה להיות גם הן וגם לאו. אולם באמת השתיקה אינה לא הן ולא לאו, אלא היא אומרת דרשני. מכל מקום אין השתיקה עונה על השאלה אלא להיפך, היא עוד מגבירה ומבליטה אותה. מכאן מובן מדוע השתיקות שבדיאלוגים מעוררות מין התרו-צנות של משמעות ומשרות מבוכה על הקורא. נראה שלגבי השיחות אצל עגנון נכונים דברי לוקאץ' על הדיאלוג בדרמה. לדעתו כל מה שנאמר בדיאלוג טפל, והעיקר הוא מה שאי אפשר לומר. הסיטואציה האנושית מסובכת ומזועזעת כל כך, שאינה ניתנת לביטוי בכלים הלשוניים-ספרותיים המצויים. יתר על כן, וזה הדבר המוד-גש אצל לוקאץ', אבדן הקשר הנפשי בין בני האדם גורם לכך שאין בני אדם מבינים זה את זה הבנה של אמת, ועל העדר יכולת זו אין בידי אמצעי הקומניקציה הרגילים להתגבר¹. אין השיחה יכולה לגשר על התהום המפרידה בין המישותחים ועל כן נוצר מתח של אי הבנה ביני-

של הירושל. אין היא מתיחסת אל רגשותיו ברצי-
נות ואפילו אין היא לוקחת אותם בחשבון כלל.
המרחק בין שתי התפיסות, בין זו של הירושל
לזו של צירל, גדול כל כך שאין כל אפשרות
של הידברות ביניהם; אין כאן מקום לכל תגובה
מצד הירושל, מלבד השתיקה.

מצבו של הירושל קשה יותר ממצבה של צירל
ואף ממצבה של בלומה. שתייה שייכות כל אחת
לעולמה המיוחד לה ואילו הירושל אינו שייך לא
לעולם של אמו, אך אין בו גם הכוח ליצור את
הקשר עם עולמה של בלומה. הוא רוצה שהיא
תבנה את הגשר וע"כ הוא דורש ממנה שתגלה
את לבה ושואלה: „מה לך בלומה?"⁸ ומוכן
שאינו זוכה לתשובה. בלומה שותקת ואף הירושל
אינו מפסיק את השתיקה, ואף אחר כך איננו
מוצאים תיאור של שיחה ביניהם. אמנם מדבר
הוא אתה לאחר מכן על דברים של מה בכך אך
מכל מקום אין זה שובר את „השתיקה" המפרידה
בינו לבלומה.

יש שהשתיקה נובעת מהשקפתם של הגיבו-
רים. צירל הורוביץ גם ממהותה אינה מרבה
שיחה. עולמה הוא עולם העשייה ולא עולם הדי-
בורים. כך היתה גם תכונתו של אביה שמעון
הירש קלינגר, שמסופר עליו, כי „...אומר היה
שמעון הירש לא הרי חנות כהרי בית המדרש
שמישיחין בו דברים בטלים. מימיהם של משרתי
לא שמעו ממנו דבור של שבה או של גנאי"⁹.
עשייה מעין זאת בלא דבור מיותר זכתה גם את
ברוך מאיר לדבק בבת אדוניו¹⁰, וכך אנו רואים
גם את עשיותיו של יונה טויבר¹¹. צירל יודעת
אפילו לכוון שתיקתה לפי הצורך. יודעת היא
שאינו לומר דבר שאינו עשוי להישמע: „צירל
ראתה מעשה בנה ולא אמרה כלום. פקחות שהיתה
בה, שהיתה אומרת לא נשתטה בני שיתן עיניו
בעניה זו גרמה שתשוקת"¹². יש מן האירוניה
בדברים אלה, שהרי כולנו יודעים שהירושל בנה
של צירל הורוביץ לבית קלינגר אמנם נתן עיניו
בו. מכל מקום, אף שנימוקה של צירל אינו
מתגלה כפיקחות יתירה, הרי מבחינת מצבה
הסובייקטיבי יש בשתיקתה מן התבונה, שהרי לו
לא שתקה זו יתכן והירושל היה מוצא עוז בנפשו

באמרה: „...היום הרי אי את חוזרת לעירך, ומחר
נתייעץ על ענייך, שמה נמצא עצה להשיא לך".
היום אם כן לא תחזור אל עירך, אך מחר אפשר
שהיא כן תחזור לעיר ששם אין לה איש, ואשר
בשבילה היא ריקה ומרוקנת. אם לא תחזור, גם
אז אין לה לצפות הרבה מבית הורוביץ. דברים
אלה, שצירל אומרת ברמוז כה ברור לבלומה,
מסבירים יפה יפה את משמעות שתיקתה מקודם.
כשם שצירל נשתתקה בשעה ששמעה את
דבריה של בלומה הבאים מעולם זר לה, כך גם
הירושל. צירל הרגישה יפה שבנה אף הוא שייך
לעולם אחר, שבו חיה גם בלומה. היא הרגישה
בדבר, אף שטפחה בליבה את האשליה שסופו
של בנה „להתפכח". הרגשה זו היא כנראה שהק-
תה עליה לפתוח עמו בדברים מפורשים „בגוף
הענין"⁵. אף כאן אנו מוצאים שהיא „קמצה שפ-
תיה" על אף שכאן הביא אותה לכך הצורך להת-
גבר ולדבר. מבוכתה מתבררת גם מדבריה הרא-
שונים וגם מן הסיטואציה שנבחרה לשיחה זו.
עמוקה התהום בין צירל לבנה. כאשר היא באה
אל בנה נאלצת היא לגשש במרתף אפל. עובדה זו
שהיא הולכת אחריו דוקא למרתף החשוך, אינה
באה רק מפני שהיא רוצה לדבר אתו ביחידות.
נראה שכדי לבוא בדברים עם הירושל צריכה
צירל לגשש במרתף חשוך תרתי משמע. צירל
חשה שאין קשר בינה להירושל ואין לבנה תשו-
בות על שאלותיה. היא מרגישה זאת עוד בטרם
החלה לשאול וע"כ אין פלא שדבריה הראשונים
הם „...הירושל רוצה אני לדבר עמך. מפני מה-
אתה שותק?" וכעת כמו בלומה בשעתה זוכה
אף הירושל לשמוע שעור מפיה של צירל, הפעם
בעסקי שידוכין. אינו צריך להכנס לברור תוכן
השיחה שהיא מיוחדת בכך שהדברים נאמרים
בגילוי לב מדהים שאינו רגיל אצל צירל. לאחר
שהחלה צירל לדבר, התאוששה והשמיעה את כל
לקחה, ואילו הירושל, כפי שניתן לצפות מראש,
„עמד ושתק"⁶. הוא אינו יכול להבין שפה זאת
שבה אמו מדברת אליו. אין הוא יכול להבין עצה
אכזרית זו שמיעצת צירל בענין בלומה. „...כיון
שמגעת שעתו לישא אשה מניח כל אהבה-בו-
תיו..."⁷. יש בדבריה אלה לא רק אכזריות כלפי
בלומה, אלא גם יחס של זלזול כלפי רגשותיו

הבה נבדוק דוגמא נוספת: „אותה שעה סיים ירוחם את עבודת היום ועמד ללכת. שוב לא רץ לנהר לרחוץ שהרי ביתו מתוקן, ואפילו קערה לרחוץ בה אינו חסר. כיון שראני נטפל לי ובק-שני שאלך עמו לביתו. נגררתי אחריו והלכתי עמו.

הלכנו ולא דברנו כלום. אני מפני שבאתי מן היער והוא איני יודע משום מה, אפשר בשביל ששתקתי שתק”¹⁴.

הדברים שהבאנו כאן מתבארים מתוך דבריו של פרופ' ב. קורצווייל על קטע אחר שאף הוא מספר על יחסי האורח וירוחם.¹⁵ העובדה שביתו של ירוחם, „מתוקן” מסבירה יפה מדוע האורח נגרר אחריו. אולם היחסים שבין שני אנשים אלה שמהלכים כאן כאחד דו-משמעיים הם. משיכה ודחיה משמשים בערבוביה ביחסים אלה. תפיסה זו של היחסים האלה מסבירה לנו גם את פשר השתיקה השוררת ביניהם. הקשר בין השניים אינו קיים, ואת מקומו תופסת השתיקה. „אפשר בשביל ששתקתי שתק”. שני המהלכים מרגישים את הזרות שביניהם. זה יודע שפתרון לבעיותיו לא ימצא אצל חברו. האחדות הנפשית חסרה. האורח, „נגרר” אחר ירוחם לכוון הבית, „המתוקן”, ואולם רגשותיו אינם יכולים להתבטא במילים שהרי שאיפתו של האורח מסכנת את „ביתו” של ירוחם. כאן כדאי לזכור את הדברים שכבר שמענו על יחסי האורח לרחל אשתו של ירוחם בתחילת הסיפור, הנושאים משמעות אירוטית ללא ספק.¹⁶ ענין זה מהווה בודאי מחיצה בין האורח לירוחם. אבל יתר על כן, האורח בא מן „היער” ובוזה שונה הוא בתכלית מירוחם. ירוחם בנה לו בית ואינו יוצא אל מחוץ לעיר ואל מחוץ לחברה. הוא הסתגל לסדר החברתי. לעומתו האורח יוצא לפרקים ליער ובהירהוריו הוגה הוא ברחל הצעיר-רה שעתה היא אשתו של ירוחם. המזעזע כאן הוא בזה שדוקא האורח המתגעגע לעבר מגיע בנפשו למרוד בסדר החברתי, ואילו ירוחם שהוא חפשי ומרדן בטבעו מתגלה כמי שביתו, „מתוקן”. מכל מקום שני אלה אינם מוצאים שפה משותפת, ודבר זה ביסוד שתיקתם. אפשר להביא דוגמאות נוספות, כגון: שתיקת האורח בשיתחו עם הרב¹⁷ ועוד. הדוגמאות שהבאנו דיין כדי להראות שיש

לבטא התנגדותו, והיא לא היתה משיגה מה שבק-שה להשיג.

גם ב„אורח גטה ללון” אפשר למצוא שתיקות שנובעות מחוסר היכולת להתקין גשר בין הדמו-יות המדברות, ובודאי אפשר למצוא תופעה זו במכלול היצירה הספרותית של הסופר. אף גראה שלא פרט זה או אחר בשיתוח הגיבורים עושה את השיתוח לשיחה „עגנונית”. מה שאנו חשים ומכנים כ„עגנוני” טיפוסי בשיתוח ובסגנון אינו פרט ידוע, אלא מכלול פרטים שהורכבו באופן ידוע. כך הדבר גם בענין השתיקות. שתיקה הנובעת מחוסר קומוניקציה בין המדברים אנו מוצאים, בדומה ל„ספור פשוט”, גם באורח גטה ללון, כגון ב„שיחה” בין האורח לפנחס אריה בן הרב. פעם טפל אותי לימין ופעם לשמאל והיה מדבר בלי הפסק ולא הרגיש שאני שותק, או אולי הרגיש ולא נתן לבו לזה. פתאום הניח ידו על כתפי ואמר הלא משלנו אתה”¹⁸. אין הסיפור מספר לנו בפירוש אם היה האורח באמת „משלנו” כפי שאומר זאת פנחס אריה, אך שתיקתו מגלה שהמצב אירוני, ושדבריו של פנחס אריה מבוס-סים על טעות. כנגד פטפוטי הרבים של זה עומ-דת שתיקתו של זה. הרב סתום ואעפ”כ ברור. לא רק שלא מסופר לנו מה משמעותה של השתיקה, אך איננו יודעים גם, מה הדברים הרבים שנאמרו על ידי פנחס אריה. מה שידוע לנו הוא רק שהוא מדבר הרבה, ושדבריו הם למורת רוח לאורח. עובדה זו מתבררת לנו מתוך שתיקתו. בשיתוח אחרות של האורח עם פנחס אריה מתג-לה באופן ברור הניגוד שבין האורח, המתנגד לכל עסקנות, לבין פנחס אריה העסקן. לא מעט אירוניה יש גם בכך שדוקא פנחס אריה שטוען כנגד כל מי שהפריש עצמו מן התורה, הוא הוא שמבטל בפטפוטי את האורח מן הלימוד. פנחס אריה נעשה כאן כאילו יצרו הרע של האורח, ולא פלא הוא שהאורח מבקש לברוח מאדם זה. האורח יודע שהוא נמשך אחר ביטול התורה, והוא רוצה לברוח אל בית המדרש. חושש הוא מפנחס אריה ומכל מקום הוא אדם בעל לבטים שאין לו שיה ושיג עם רברבן ובעל בטחון של הבל. הדיבור, מכל מקום, אינו בונה גשר בין השניים.

הוא מספר מה הדבר הרע שאירע לו. דניאל ב"ח סיפר והסיק מסקנות אך אין מסקנותיו מתאימות לר' חיים. אנחנו שמענו מעט ממה שאירע לו לר' חיים מפי המחבר, אך אין בדברים כדי הסבר מלא. אולם לפי שתיקתו יכולים אנו לנחש מה איומים היו הדברים שאירעו לו. יש צרות שאפשר לספר עליהן ויש שמאפשרות רק את השתיקה. ר' חיים היו לו רעות הרבה בין לפני שביו בין בשביו ובין לאחר שביו. לפני שביו: המחלוקת; בשביו — פרשה זו שתומה בסיפור אך ברורה בתודעת הקורא, ולאחר שביו: שאין ניתן לו לשוב לביתו. שתיקתו שתיקה תהומית שמשתיקה אף את הזולת. הנסיון לדובבו מתנפץ אל קיר אטום, „אבל שתיקתו השתיקתני“¹⁸. מר' חיים שישב בכבודו של עולם נשאר רק צל אלם שאמ- גם מתנועע, אך אינו מדבר ואף אינו לומד. אין ספק שיש גדולה במי שמסוגל להגיב על הצרות בשתיקה מוחלטת, כדרך שעשה ר' חיים. רוב הדמויות מאורח נטה ללון הגיבו אחרת. הצרות לחצו על קירות הלב ועלו ונפלטו במלל.

בכל זאת נמצא שגם פרידא הקיסרית מוסרת סיפור צרותיה למרת זומר בדרך השתיקה. לאחר שזו מסיימת סיפורה, „זקפה פרידא את ימינה, ומנתה באצבעותיה שם כל אחד ואחד מבניה, שנהגרו ועל כל שם ושם כפפה אצבע אחת חוץ מן האגודל שהניחתו זקוף, לסוף הגביהה את שמאלה כלפי עיניה ושפפה שתי אצבעותיה, האמצעית כלפי הימנית ועמדה ושתיקה. ואף אני שתקתי. הרחמן נתאכזר עלי ולא נתן בפי מלים של תנחומין לנחם את פרידא“¹⁹. אין שתיקתה של פרידא מגיעה לעומק השתיקה של ר' חיים, והרי פרידא זו בדרך כלל דברנית היא, אולם מכל מקום מהדהד כאן הזעזוע הנפשי הגדול המונע דיבור מן הלשון. כדאי לציין כאן, כי כמו בשיחת האורח עם ירוחם חפשי וכמו בשיחתו עם ר' חיים, כך גם כאן השתיקה מדביקה והיא עוברת גם לבן השיחה השני, ורק דמות פטפטנית כפנחס אריה בן הרב אינו מבחין בשתיקת בן שיחו. דרגות יש איפוא בשתיקה, ור' חיים עומד בדרגה העליונה.

שתיקות דומות בסיפורים „ספור פשוט“ ו„אורח נטה ללון“. אולם יש ב„אורח נטה ללון“ סוג אחר של השתיקה, סוג שהוא נדרש לסיפור מיוחד זה והוא נובע ישירות מתוכנו.

ראינו שיש שהשתיקה מגלה את חוסר הקומו-ניקציה בין הגיבורים, ויש שהשתיקה באה לבטא את אשר אין לבטא בדרך אחרת. גם לסוג אחרון זה יש דוגמה בסיפור פשוט אף כי אינו מצוי שם הרבה. „...ובלומה עצמה אינה מכירה בטוב-תה. כבר נחלשה חתימת השחוק שבשפתיה ופיה פתוח למחצה, ואי אתה יודע אם פסקה מלדבר או אם היא עומדת לצעוק“¹⁸. האם שתיקה כאן, או זעקה, או האם השתיקה היא היא הזעקה? נראה כי יש שהשתיקה היא הביטוי היחיד האפ-שרי כשהצער הגדול באמת אינו מוצא פורקן, כדעת מונטין¹⁹.

ב„אורח נטה ללון“ יש מספר מקרים שבהם השתיקה היא זעקת שבר, אלא נראה ששם עצמת הזעקה האילמת גדולה הרבה יותר מאשר בספור פשוט. הגה למשל המקרה החשוב והמוזעזע ביותר, שתיקתו של רבי חיים: „באתי עליו פתאום ואמרתי, רבי חיים שמה הוא צריך למהו, מפני מה שותק מר כל הימים. תלה עינו בעיני ונסתכל בי שעה קלה ואמר, אדם שאירעו לו דברים רעים נוח לו שישתוק משידבר, שמה יוצא מפיו דבר שאינו הגון.“

אמרתי לו, יקרא מר בספר ויפור את דעתו קצת. אמר לי שכחתי את תלמודי. אמרתי לו אפשר לתלמיד חכם גדול שישכח תלמודו? אמר לי מיום שגליתי מכאן לא נזדמן לי ספר ולא נזדמן לי לשמע דבר של תורה. אמרתי לו כאן ספר, וינסה מר ויקרא, אמר לי כבר נסיתי. אמרתי לו, ולא עלה הנסיון יפה? נענע בראשו אילך ואילך כאדם האומר לא כי — מה טעם? — אמר לי העיניים אינן קולטות את הכתב והמוח אינו קולט את העיניים²⁰. ר' חיים שותק רוב הימים. כאן מתנהלת אמנם שיחה מסוייגת בינו לאורח אך מה ר' חיים אומר כאן? „אדם שאירעו לו דברים רעים נוח לו שישתק משידבר“. אך אין

ה ע ר ו ת

1. גיאורג לוקאץ', תולדות התפתחותה של הדרמה המודרנית" (בשפה ההונגרית), הוצאת פרנקלין, כרך ראשון מעמוד 162 ואילך.
2. ש"י עגנון: „סיפור פשוט“, „על כפות המגעול“ הוצאת שוקן ת"א, 1959, עמ' נ"ו.
3. להרחבת ענין זה ומה שבא אחריו ראה מאמרו של פרופ' ב. קורצווייל ב„הארץ“ מיום 26.7.63.
4. ספור פשוט, עמ' נ"ו.
5. ספור פשוט עמ' צ"ד.
6. ספור פשוט עמ' צ"ה.
7. שם, שם.
8. ספור פשוט עמ' פ"ב.
9. ספור פשוט עמ' ס"ג.
10. ספור פשוט עמ' ס"ד.
11. ספור פשוט עמ' פ"ה.
12. ספור פשוט עמ' פ"ד.
13. ש"י עגנון „אורח נטה ללון“, הוצאת „שוקן“, ת"א, 1960, עמ' 252.
14. „אורח נטה ללון“ עמ' 278.
15. ב. קורצווייל, מסכת הרומן, הוצאת שוקן, עמ' 58.
16. „אורח נטה ללון“, עמודים 73-74-75.
17. „אורח נטה ללון“, 159.
18. „ספור פשוט“, עמ' פ"ג.
19. מונטין „מסות“, הוצאת שוקן ירושלים ות"א תש"ז, עמ' 40.
20. „אורח נטה ללון“, עמ' 151-152.
21. אורח נטה ללון עמ' 152.
22. אורח נטה ללון עמ' 81-82.

